

En vidrig stank av sill

När sillen strömmade till som aldrig förr utbröt rena guldgrävarstämningen i 1700-talets Bohuslän. Men sillen blev också ett av Sveriges allra första miljöproblem.

Vräk själva tusentals tunnor med stinkande fiskrester i havet, så får ni se vad som händer. Det var det man gjorde i 1700-talets Bohuslän. Varje dag! Till slut tvingades kung Gustaf III ingripa.

En av platserna för skådespelet var holmen Kålhuvudet, i fiskeläget Kyrkesund på Tjörn. På den holmen bor idag bara sommargäster, men oj, vilket liv det var här förr! Och sicken sill! En januardag 1774 sprängde ett stort stim sönder den frusna Åbyfjorden några mil klippor norröver. Sill i långa banor kastades upp på isen.

På Kålhuvudet sprids under 1700-talet sådana här berättelser lika snabbt som brännvinet rinner ner i törstiga strupar. Törsten och grälsjukan är svår bland alla de uppköpare, timmermän, fiskare och krogfruntimmer som nu väller in från alla delar av landet.

Alltihop hade börjat 1747. Då kom bud från södra Bohuslän att sillen dykt upp. Sillfisket varade denna gång till 1810 och skulle bli det största i Bohusläns historia.

Ingen visste när, eller hur länge, sillen skulle gå till, bara att det brukade hända en gång varje århundrade. Den här gången slapp fisket skatt, brottslingar som blev fiskare benådades, och salterier sköt upp på minsta kobbe. Men allt saltades inte in. Tran, en sorts olja, utvanns också. Sillen kokades i stora kittlar, och när tranet flöt upp till ytan skummades det av. Resterna hälldes i närmsta vik.

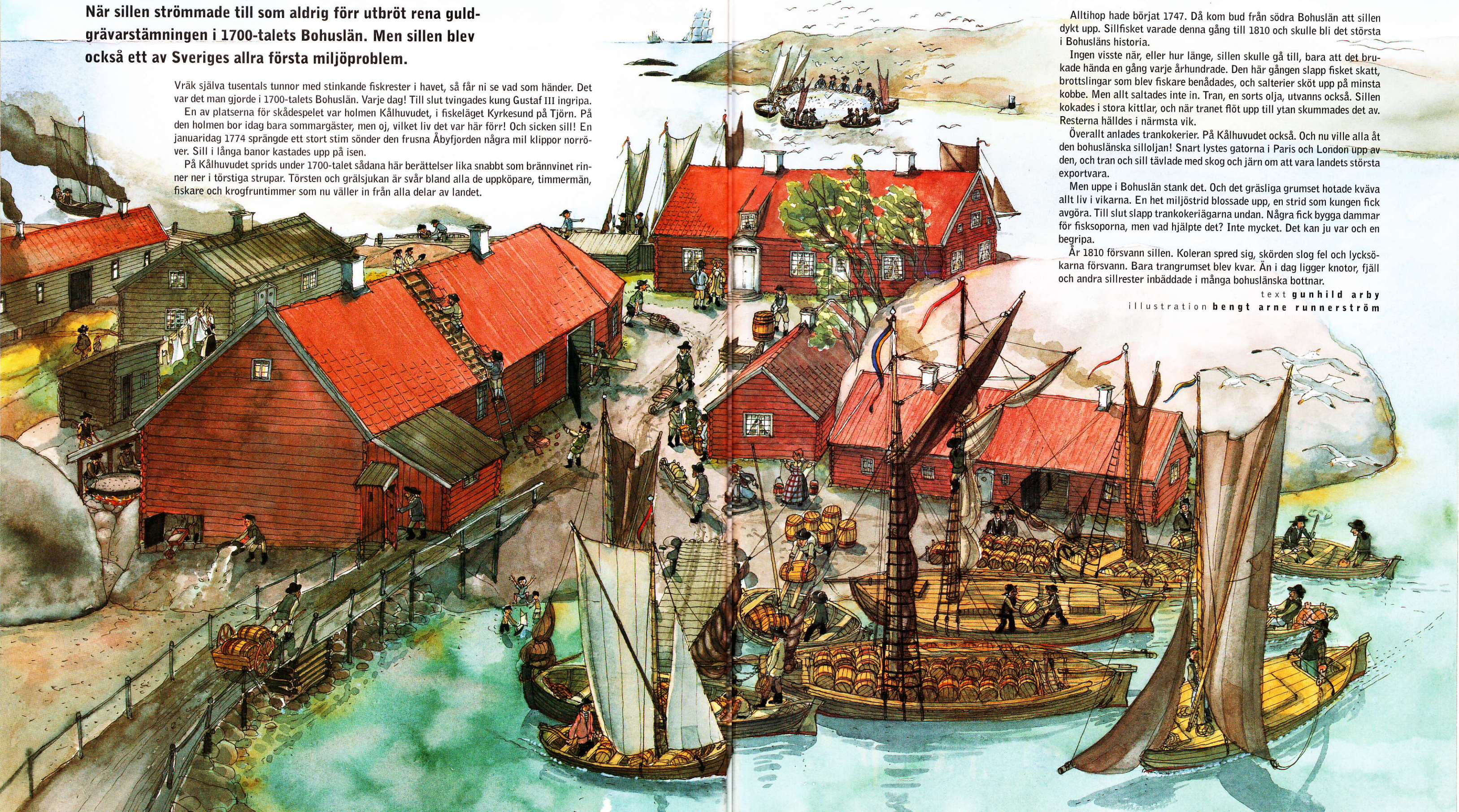
Överallt anlades trankokerier. På Kålhuvudet också. Och nu ville alla åt den bohuslänska silloljan! Snart lystes gatorna i Paris och London upp av den, och tran och sill tävlade med skog och järn om att vara landets största exportvara.

Men uppe i Bohuslän stank det. Och det gräsliga grumset hotade kväva allt liv i vikarna. En het miljöstrid blossade upp, en strid som kungen fick avgöra. Till slut slapp trankokeriägarna undan. Några fick bygga dammar för fisksoporna, men vad hjälpte det? Inte mycket. Det kan ju var och en begripa.

År 1810 försvann sillen. Koleran spred sig, skörden slog fel och lyckökarna försvann. Bara trangrumset blev kvar. Än i dag ligger knotor, fjäll och andra sillrester inbäddade i många bohuslänska bottnar.

text gunhild arby

illustration bengt arne runnerström

Nya hot mot Kålhuvudet

Om du åker längst ut på västra Tjörn, så kan du faktiskt klättra ut på klipporna till Kålhuvudet, holmen som en gång stank av sill (se förra uppslaget).

I dag ruttar ingen sill i den lilla bukten nedanför husen på holmen. Men när havsvinden ligger på, proppar en massa maneter igen viken så att det inte går att bada. Fast det får man stå ut med. Det finns sånt som är värre. På 1700-talet kvävde sillrester många bottnar där fisken lägger sin rom och letar sin mat.

– Det liknar det som hänt i i haven idag, säger havsforskaren Rutger Rosenberg. Nu är det gödande kväve som får bottarna att kippa efter andan. Kvävet kommer från jordbrukets gödsel, från trafik och från reningsverk. Eller från industrier som eldar med olja.

Rutger Rosenberg håller till några sjömil norrut, på Kristinebergs marinbiologiska station vid Gullmarsfjorden. Mitt emot ligger Lysekil med Havets Hus, havsakvariet, där levande slätrocka simmar omkring bland sillhaj och hälleflundra. Både slätrockan och sillhajen är hotade.

erling nazt

Hälleflundran lever farligt. Och flera snäckor som var vanliga på 1960-talet har inte syns till vid bohuskusten på 10–15 år.

Dystert! Men det finns hopp. Hejdas övergödning och utfiskning, så hämtar sig djur och växter så småningom. Och precis som katten, har en del arter mer än ett liv. En sjöstjärnearm som går av kan till exempel växa ut minst fem gånger!

gunhild arby

Gör ditt eget algvykort

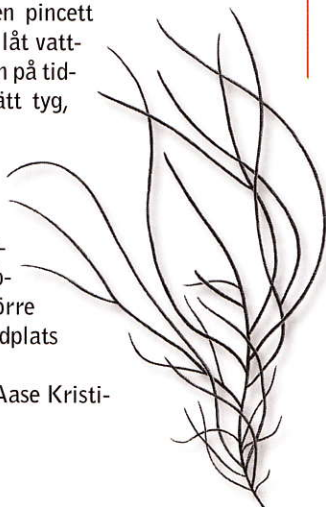
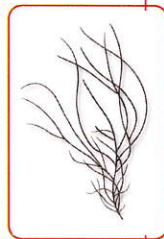
Alger du hittar vid stranden kan lätt pressas och blir både tuffa och snygga vykort.

Lägg några alger, inte för många, i havsvatten i en plastpåse. Slå en knut på påsen och lämna lite luft ovanför vattnet. Ta med hem och håll saltvatten i en låg skål.

Lägg en glas- eller plastskiva i vattnet för att ge stöd åt det papper som du ska pressa algen på. Sen lägger du i ett papper som inte löses upp av vatten. Det ska vara mindre än skivan och större än algen. Bred ut algen på papperet i vattnet, använd en pincett som hjälp. Lyft plattan snett uppåt och låt vattnet rinna av och lägg papperet med algen på tidningspapper och täck med ett tunt slätt tyg, eller gasväv som inte klibbar.

Pressa allt i tidningspapper under två plattor med något tungt på. Byt ut tidningarna efter en till två timmar och torka i en till två dagar. När du sen försiktigt tar bort gasväven har algen klibbat fast på papperet. Klistra upp på större papper, skriv algnamn, datum och fyndplats eller rama in.

Tipset är ur boken Havets växter av Aase Kristiansen och Ulf Svedberg (Prisma).

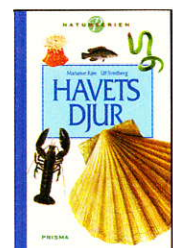
..... BOKTIPS / h a v e t

Läs mer om den vilda västkusten

Briggen Tre Liljor, Olle Mattson, Bonniers. Mickel Mickelsons pappa seglade bort en gång med Briggen Tre Liljor och kom aldrig hem. Till råga på allt kallas Mickel för Harskumpen därför att han har en konstig fot. Men plötsligt börjar det hända underliga saker vid berget Brante Klev, där Mickel bor med sin farmor och hunden Bobbe.

Havets djur, Marianne Köie och Ulf Svedberg, Prisma. Uppslagsbok med fina teckningar på allt från kammusslor och svarta humrar till trollkrabbor och ormstjärnor.

Strandnära, Maj Fagerberg, Opal. Vackra illustrationer av sånt som farmor och Vera hittar året runt på Sandö.

Sill blev vårt första miljöproblem

Av Gunhild Arby

När sillen strömmade till år 1747 var det upptakten till ett av Sveriges allra första miljöproblem. Tusentals tunnor med trangrums vräktes varje dag ner i havet. Det gick så långt att Gustaf III tvingades ingripa.

I slutet av 1700-talet gick sillen till som aldrig förr på västkusten. I Bohuslän blev det sillrusch och rena Klondykestämningen. Det var tranet – den olja som framställdes av sillen – som gav guld. Men utanför trankokerierna växte högarna med stinkande fiskrester. Sillgrumset, eller trangrumset, som det också kallades, blev ett av Sveriges allra första miljöproblem.

För att få fram tran kokades sillen i stora kittlar. Resterna lades på hög eller

När sillfisket gick som bäst fylldes två miljoner tunnor med sill varje år. Det mesta gick till tranindustrin, som skapade ett svårt miljöproblem.

kastades i sjön. När trankokandet var som mest intensivt vräktes varje dygn 30 000 tunnor trangrums rätt ut i havet.

Sillfisket 1747–1810 skapade en jättelik tranindustri som gav väldiga exportinkomster. I Paris brann gatlyktor med bohussläskt tran, i Tyskland tillverkade man såpa av tranet och i Europas alla katolska länder lystes helgonbilderna upp av denna olja som var billigare än vaxljusen. Men uppe i Bohuslän spred sig stanken.

Gav syrefria bottnar

Avskrädet gödde och förpestade vikar och stränder. Följden blev sannolikt syrefria bottnar och artutarmning, alltså en situation som liknar den vi har idag i Bohuslänns inre fjordar.

Om detta visste man förstås ingenting på 1700-talet, men farhågorna om vad grumset kunde ställa till med resulterade i en mängd krav på trankokerierna. Självaste Gustaf III såg sig tvingad att ingripa, men segern gick slutligen till de mäktiga trankokeriägarna.

Det hela hade börjat med sillens återkomst.

Det nyckfulla sillfisket har ända sedan 1100-talet utgjort kärnan i Bohuslänns historia. Ingen visste på 1700-talet när eller hur länge sillen skulle "gå till" som man sa, bara att det brukade hända några gånger varje sekel.

Hösten 1747 kom det bud från Brunskär i södra Bohuslän att sillen börjat strömma till i en aldrig förut skådad mängd. Sillfisket varade denna gång till 1810 och skulle bli det största i Bohuslänns historia.

Kungamakten såg snabbt till att underlätta näringen. Alla som ville etablera sig som sillfiskare på kronans öar befriades från skatt och fick gratis byggvirke. Svenskar som flytt utomlands undan rättvisan benådades om de återvände för att fiska sill.

Två miljoner tunnor sill togs upp varje år under den bästa tiden. Rökerier och salterier tog hand om en del, men det mesta gick till den lönande tranindustrin. Tran blev tullfritt och trankokerier sköt upp som svampar ur jorden. Som mest fanns det 429 stycken, 52 enbart på Tjörn.

Oroades för sillen

Omkring 1770 började flera ämbetsmän och lotsar misstänka att det var på grund av tranavskrädet som sillen undvek den inre skärgården. Man sa också att trangrumset grundade upp bottnarna i viktiga hamnar och vikar. Idag lutar det åt att det förra är fel. Det senare stämmer troligen.

1783 hade avfallshögarna väckt sådan motvilja att hundratals trankokerier i yterskärgården "utmönstrades" och ålades att flytta till platser där man kunde bygga invallade fördämningar eller gräva ned sillgrumset.

17 inflytelserika trankokeriägare gick omedelbart till motattack. Flyttning och invallning skulle kosta för mycket, sa man, och fick Gustaf III:s "allernådigste tilstånd" om uppskov med åtgärder, på

villkor att man snabbt tog fram "Bewis för att styrka trangrumsets oskuld".

Tre "i Naturen bewandrade Män" åtog sig uppdraget. I blåst, regn och snö samlade de under tre vintermånader bottnprover, lodade farleder och intervjuade skärgårdsmän – alla förstås beroende av trannäringen. Totalt sysselsatte trankokandet flera tusen personer – fiskare, hantverkare, silluppköpare, krämare med flera.

Lugnade opinionen

För att blidka opinionen lät trankokeriägarna år 1784 trycka Trangrums-Acten, en 250 sidor tjock samling av alla de brev, undersökningsprotokoll och andra handlingar som skickats in till Konglig Maj:t och rikets Amiralitets- och Commerce-Collegier. Trots en del uppenbara motsägelser i detta material lät staten sig nöja. Trankokarna slapp restriktioner.

Grumset spolats bort av strömmarna och "blifwer äfwen så omärkeligt, som en droppa miölk uti Götha Elf", sa näringsidkarna.

Det hjälpte inte att magistraten, det vill säga borgmästaren och rådmännen, i Marstrand konstaterat att 30 000 tunnor trangrums varje dygn snarare är "En fabelig dropp miölk uti Götha Elf", och att de grunda bottnar som kvävdes av grums var just de platser där fisken lägger sin rom och söker sin föda.

Så småningom gjorde man pengar även på grumset. Det användes som gödsel och forslades långt upp i Västergötland.

En rad reseskildringar från tiden vittnar om den förfärliga stank som omgav trankokerierna. Och 1795 beskriver den engelska författarinnan Mary Wollstonecraft hur fylleri, osedligt leverne och mord och dråp blivit vardagliga inslag i detta lycksökarnas paradiset.

År 1810 försvann sillen, troligen på grund av utfiskning. Tyfus och kolera bröt ut, missväxt följde och lycksökarna gav sig av.

En del av trangrumset blev dock kvar. Än idag ligger 1700-talsben, knotor, fjäll och andra sillrester inbäddade på bottnarna i Bohuslänns vikar. □

Gunhild Arby är journalist och verksam på tidskriften Miljöaktuellt.

Att läsa:

Trangrums-Acten Stockholm 1784

Erik Liljeroth *Bohuslän* Allhems förlag 1963